

ՆՈՐ ՅԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի տպարանի հիմնադրութեան երկհարիւրամեակին առիթով հրապարակուած հայրապետական կոնդակով վազգէն Ա. կաթողիկոս 1972 թուականը կը յայտարարէր յօրենական տարի եւ կը հաստատէր. «Հայ ժողովրդի հոգեւոր լուսաւորութեան եւ ազգային-մշակութային գարթօնքի ճանապարհին, 1771 թուականը մի կարեւոր հանգրուան է հանդիսանում, երբ լուսաբնակ Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցու օրօք, Ս. Էջմիածինում հիմնադրում է հայատառ տպարան, առաջինը հայոց աշխարհի ամբողջ տարածքի վրայ»¹:

Մայր Աթոռի տպարանէն լոյսին եկած առաջին գիրքին թրւականն է 1772: Այս տպարանը առանց ընդհատումի կը շարունակէ գործել մինչեւ 1919 թուական: Խորհրդային շրջանին՝ յատուկ հրամանագիրով (17 Դեկտեմբեր 1920 թուակիր) կը դադրի գործելէ ան, եւ անոր տնօրինումը կը լանձնուի Լուսժողովին:

1961 թուականին, վազգէն Ա. կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ եւ բացառիկ ջանքերով, նաեւ ամերիկահայերու առատաձեռն նիւթական օժանդակութեամբ, Մայր Աթոռի տպարանը կը վերաբացուի, ամբողջական արդիական սարքաւորումներով եւ մեքենաներով:

Հայրենի հողին վրայ հաստատուած առաջին տպարանին երկհարիւրամեակին առիթով կը հրատարակուին հին ու նոր ուսումնասիրութիւններ, յատկապէս Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթին՝ Էջմիածին ամսագրի 1972 թուականի թիւերուն մէջ:

Հակառակ այս իրողութեան, Էջմիածինի 1973-ի Յունուարի

Թիւին մէջ կ'արձանագրուի հետեւեալ սրտցաւ մատնանշումը. «Մինչեւ այժմ հանգամանօրէն եւ սպառիչ կերպով չի ուսումնասիրուել ինչպէս Մայր Աթոռի տպարանի, այնպէս էլ Հայաստանում, հայ հողի վրայ ստեղծուած հայ տպագրութեան պատմութիւնը»²:

Ինչպէս ծանօթ է, Կիւթեմպերկի գիւտէն շուրջ 60 տարի անց, տպագրական արուեստի բարիքներէն օգտուող առաջին ժողովուրդներէն կ'ըլլայ նաեւ հայ ժողովուրդը, շնորհիւ Մեղապարտ Թակոբ կոչեցեալ հրաշալի մեծ անծանօթին, որ 1512 թուականին, Վենետիկի մէջ հիմը կը դնէր հայկական տպագրութեան՝ Ուրբաթագիրքի հրատարակութեամբ:

Վենետիկի ափերուն ծնունդ առած հայկական տպագրութիւնը աստիճանաբար ծաւալեցաւ այլ երկնակամարներու տակ եւս. Կ.Պոլիս (1568), Հոռոմ (1584), Լվով (1616), Նոր Զուղա (1636), Ամբասթերտամ (1660), Լիվոռնօ (1669), Մարսէյլ (1672), Զմիւռնիա (1759), Մատրաս (1772) եւ այլ վայրեր:

Շուրջ 260 տարի հայկական տպագրութիւնը գործեց ու ծաղկեցաւ օտար երկնակամարներու տակ: Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, այլ խօսքով՝ ողբերգական վիճակը երբեք թոյլատու չեղաւ նման դժուարին ծրագիրի մը իրագործումին:

Հայ եկեղեցւոյ իշխանաւորները, լրիւ գիտակցելով տպագրական գործին կարեւորութեան եւ անհրաժեշտութեան, սկիզբէն իսկ մնայուն կերպով հետամուտ եղած են սեփական հողի վրայ տպարան հաստատելու: Ժ. Դարուն եւ յաջորդին, Միքայէլ Ա. Սեբաստացի, Սրապիոն Եղեսացի, Թակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսներ եւ ուրիշներ այս ուղղութեամբ մեծ ճիգ կատարած են: Հայրենի հողին վրայ եւ մանաւանդ «Մայր Աթոռում տպարան հաստատելը կաթողիկոսների եւ միաբանների երազանքն էր»³:

Այդ երազը վերջապէս իրագործողը եղաւ 1763 թուականին Մայր Աթոռի գահը բարձրացած Սիմէոն Երեւանցին (1763-1780), որ լուսամիտ անձնաւորութիւն ըլլալէ գատ, էր նաեւ լուրջ պատրաստութեամբ հմուտ մտաւորական, բանաստեղծ, տոմարագէտ, հեղինակ բազմաթիւ գիրքերու եւ քաջահմուտ տպագրական արուեստին, երբ երիտասարդ տարիքին եկեղեցական ծառայութիւնն ու առաքելութիւնը գինք առաջնորդած էին Հնդկաստան, Նոր Զուղա, Կ.Պոլիս, Զմիւռնիա:

Ուրեմն, շնորհիւ Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսին, 1771 թվականին հայրենի հողին վրայ, Մայր Աթոռի շրջափակէն ներս ծնունդ կ'առնէր հայկական տպարանը տաժանագին, համբերատար

աշխատանքով, իսկ 1776-ին՝ թուղթի գործարանը, տպարանի կողքին: Այս երկու հսկայական ծրագիրները կ'իրագործուէին նոր ջուղայեցի հնդկաբնակ Գրիգոր Միքայէլեան-Ջաքիկեանի իշխանավայել նուիրատուութեամբ:

Հայկական տպագրութեան նուիրուած լուրջ ուսումնասիրութիւններու թիւը այսօր բաւական տպաւորիչ է: Զարմանալիօրէն, սակայն, ամբողջական ուսումնասիրութեան չեն արժանացած հայրենի հողին վրայ, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածինի մէջ կեանքի կոչուած առաջին տպարանին լրիւ գործունէութիւնն ու հարուստ պատմութիւնը:

Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրութեան երկհարիւրամեակը եւ մանաւանդ վազգէն Ա. կաթողիկոսի կոնդակով յայտարարուած «յոբելենական տարի»ն պատճառ եղան, որ յատկապէս հայրենի բանասէրներ եւ մատենագէտներ լծուին աշխատանքի: Այս առիթով է որ, փոշիններէն դուրս բերուելով, Էջմիածին ամսագիրի յաջորդական թիւերով հրատարակութեան տրուեցաւ արժէքաւոր աշխատասիրութիւն մը՝ Արտակ եպս. Սմբատեանցի (Տաւուշեցի) Սուրբ Էջմիածնի Միաբանութեան Գրական-Կրթական Գործունէութիւնը եւ Մայր Աթոռի Տպարանը⁴:

Այս ուսումնասիրութիւնները բաւական լոյս կը սփռեն Սիմէոն Երեւանցիի հիմնադրած տպարանին ու անոր առաջին շրջանի հրատարակած գիրքերու մասին: Բայց եւ այնպէս, հինէն եկող չըփոթ մը կամ անորոշութիւն մը կը շարունակէ քաշքշել իր գոյութիւնը: Այդ չփոթը կամ անորոշութիւնը կը վերաբերի Մայր Աթոռի տպարանէն լոյս ընծայուած առաջին հրատարակութեան: Ո՞րն է ան: Այս հարցումը ցարդ յստակ պատասխանի մը չէ արժանացած:

Ընդհանրապէս, հին ու նոր աղբիւրներ կը լիշատակեն վերի-վերոյ նոյն մանրամասնութիւններն ու տեղեկութիւնները: Մինչեւ անգամ այս ուղութեամբ լոյսին եկած ամենէն լուրջ եւ գիտական նորագոյն հրատարակութիւնը՝ Հայ Գիրքը 1512-1800 Թուական-ներին⁵, կը կրկնէ կամ կ'ընդունի հինէն եկող չփոթ եւ անորոշ նոյն տեսութիւնը, ըստ որուն Էջմիածինի տպարանին առաջին հրատարակութիւնը կը նկատուի Սաղմոսարանը⁶, լոյս ընծայուած 1771 թուականին, ապա կը լիշատակուի Սիմէոն Երեւանցիի Գիրք Որ Կոչի Զբօսարան Հոգեւոր⁷ աղօթագիրքը եւ անկէ ետք՝ նոյնին Տաղարան⁸ անուն գիրքը: Այս վերջին երկուքը իբր թէ լոյս տեսած՝ 1772 թուականին: Յիշատակուած այս երեք անուններէն միայն երկրորդէն օրինակներ ծանօթ են⁹:

Շփոթը կալ, գոյութիւն ունի, եւ մինչեւ այսօր այդ շփոթը հաստատապէս չէ պարզաբանուած, չէ յստակացուած:

Այդ շփոթը առաջին հերթին կեանքի կոչուած է Սիմէոն Երեւանցիի սքանչելի լիշատակարանին՝ Ջամբուի հրատարակութեամբ¹⁰: Ծանօթ է որ Սիմէոն Երեւանցին կաթողիկոս կ'ընտրուի 1763-ին եւ կը մահանայ 17 տարի անց՝ 1780 թուականին: Պատմական թանկարժէք այս լիշատակարանը, հեղինակին իսկ վկայութեամբ, պատրաստուած է 1765 թուականին, Գէորգ Դ. կաթողիկոսի հրամանով:

Ջամբուի հրատարակիչները Սիմէոն Երեւանցիի բնագիրին հրատարակութեան ժամանակ իրենց կողմէ Բ. գլուխին կ'աւելցնեն առանձին բաժին մը՝ «Վասն Սիմէոն կաթողիկոսին»¹¹ ենթախորագիրով: ԺԺ. դարու մատենագէտ Գիւտ քահանայ Աղանեանց կը նշէ. «... այդ տպագրութեան մէջ մի քանի անյարմար ներմուծութիւններ է արած. հրատարակիչները մտցրել են նորա մէջ Սիմէոնի կաթողիկոսական գործունէութեան համառօտ նկարագիրը, բայց ոչ իբրեւ յաւելուած, այլ ուղղակի բնագրի հետ խառն, այնպէս որ անհմուտ ընթերցողը պիտի կարծէ, թէ նոյն իսկ Սիմէոնի գրածն է»¹²:

Փաստօրէն Գիւտ Աղանեանցի զգուշացումը տեղին է: Ջամբուի վերոյիշեալ յաւելուածին մէջ կը կարդանք. «... [Սիմէոն] զտպագրատուն եւս հաստատիցէ յԱթոռոջս. զոր եւ հաստատեաց իսկ յաջողմամբն Աստուծոյ ի ՌՄԺԹ թուոջն մերում: Յորում եւ ետ տպել նախապէս զՍաղմոսս, զիւրակերտ տաղարանս, եւ զգիրքն աղօթից Զքօսարան կոչեցեալն, ի փորձել զամենայն պարագայս գործոյն, ի ՌՄԻ եւ ի ՌՄԻԱ թիւսն»¹³:

Ընդհանրապէս այս մանրամասնութիւններն ու տեսակէտն են, որ տեղ կը գտնեն հայկական տպագրութեան, մատենագրութեան, հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած հրատարակութիւններու կամ ալ առանձին ուսումնասիրութիւններու մէջ: Յիշատակուած շարքն է որ երբեմն աղբիւրէ աղբիւր փոփոխութեան կ'ենթարկուի¹⁴:

Այս առնչութեամբ արձանագրուած ապացոյցներէն այստեղ պիտի տրուին քանի մը յատկանշական օրինակներ, քաղուած ծանօթ բանասէրներու ուսումնասիրութիւններէ եւ պաշտօնական հրատարակութիւններէ:

Տիպ ու Տառի սքանչելի Թէոդիկը կը գրէ. «Հոնկէ լոյս ընծայուած Ա. գիրքը կը համարուի Տաղարան մը (Սիմէոն կաթողի) որ իր անարուեստ տիպին համար շատ հաւանական է որ երեւան

չէ հանուած: Անդրանիկ տաղարանէն վերջ, 1774-ին կը տպուին հայրապետին 2 գործերն ալ. Տօնացոյց եւ Զբօսարան Հոգեւոր (ձրի բաժնուած) ...»¹⁵:

Ինչպէս յատկօրէն կը տեսնուի, Թէոդիկ չէ տեսած ե՛ւ Տաղարանը ե՛ւ Զբօսարան Հոգեւորը: Առաջինին մասին ինք կը վկայէ, իսկ երկրորդին պարագային կը նշէ 1774 թուականը, երբ Զբօսարանը հրատարակուած է 1772-ին:

Իր կարգին, Գարեգին Լեւոնեան կ'ընէ հետեւեալ վկայութիւնը. «1771 թուին, տպարանի հիմնարկութեան տարում, գիրք չի լոյս տեսնում: Փորձեր են անում մի սաղմոսի տպագրութեան, որ անյաջող է անցնում եւ նրա տարածումը արգելում է: Առաջին հրատարակութիւնը, որ լոյս է տեսնում 1772 թուին, դա Զբօսարան Հոգեւոր կամ Փոքրիկ Տաղարան աղօթագիրքն է, որ ըստ երեւոյթին նոյնպէս անյաջող գործ է համարուել եւ մի քանի տասնեակ օրինակ ձրի բաժանուելով՝ մնացածը ոչնչացուած է»¹⁶:

Նորագոյն շրջանի հայ գիրքի հեղինակաւոր մասնագէտ Ռաֆայէլ Իշխանեանն ալ ունի նմանօրինակ տեսակէտ մը: Էջմիածնի նորաստեղծ տպարանի գործունէութեան առաջին քայլերուն անդրադառնալով՝ ան կը գրէ. «Այստեղ ըստ հայ հին տպագրիչների աւանդութի՝ ամենից առաջ սկսում են տպագրել Սաղմոսարան, որը սակայն անյաջող է ստացւում եւ ոչնչացւում է: 1772 թ. սկսւում է Սիմէոն Երեւանցու «Զբօսարան հոգեւոր» աղօթագրքի տպագրութիւնը, որն աւարտւում է յաջողութեամբ»: Հետեւաբար, Ռաֆայէլ Իշխանեան այս երկրորդ հրատարակութիւնը կը նկատէ «Հայաստանում տպագրուած առաջին գիրքը»¹⁷:

Անհատ բանասէրներու կողքին, պաշտօնական հրատարակութիւններու մէջ ալ կան շփոթ եւ յստակութեան պակաս: Այս ուղութեամբ ալ կ'արժէ մէջբերել երկու վկայութիւն: Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի խմբագրութեամբ եւ հրատարակութեամբ լոյս ընծայուած Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն ութ հատորեակի Դ. հատորին մէջ արձանագրուած է հետեւեալը. «1771 թ. էջմիածնի տպարանն սկսում է գործել: ... Այստեղ եւս ամենից առաջ սկսում են տպագրել մի Սաղմոսարան, որը սակայն, անյաջող է ստացւում եւ ոչնչացւում է: Յաջորդ՝ 1772 թ., սկսւում է Սիմէոն Երեւանցու «Զբօսարան հոգեւոր» աղօթագրքի տպագրութիւնը, որն աւարտւում է յաջողութեամբ: ... 1773 թ. էջմիածնի տպարանում լոյս է տեսնում Սիմէոն Երեւանցու «Տաղարանը» ...»¹⁸:

Գրեթէ նոյն մանրամասնութիւններն են, գորս կու տան Գիտութիւններու Ակադեմիայի հեղինակաւոր պատմաբաններն ու

բանասէրները իրենց այս վկայութեամբ:

Իսկ աւելի ուշ լոյս ընծայուած Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը Հայկ Դաւթեանի գրիչով կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. «Էջմիածնի տպարանի երախայրիքը համարում է (ընդգծումը՝ Ժ. Դ.) Սիմէոն Երեւանցու Գիրք աղօթից որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր (1772) գրքոյկը»¹⁹:

Վերոյիշեալ գոյգ վկայութիւնները, մասնաւորաբար Հանրագիտարանէն արտատպուած հատուածը անգամ մը եւս կու տան ապացոյցը, թէ հեղինակաւոր հրատարակութիւններու եւ աղբիւրներու համար եւս առկայ է շփոթը Էջմիածնի տպարանի առաջին հրատարակութեան շուրջ: Այլապէս Հանրագիտարանին մէջ պիտի չարձանագրուէր՝ «համարում է»:

Արդար ըլլալու համար հարկ է նշել, թէ Ժամանակակից բանասէրներէն Շ. Շահնազարեան միակն է հաւանաբար որ շատ լըստակ ու մեկին կը հաստատէ, թէ՝ «Տպարանի առաջին արգասիքը Սիմէոն Երեւանցու Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր գիրքն է, որը տպագրուեց 1772 թուականին, որից երկու օրինակ պահպանուել է Մատենադարանի հնատիպ գրքերի հաւաքածուում ... եւ Պետական Հանրային Գրադարանի անձեռնմխելի հաւաքածուում մէկ օրինակ»²⁰:

Ամէն պարագայի, Շ. Շահնազարեան, որ Երեւանի Մատենադարանի երկարամեայ գիտաշխատողներէն եղած է, ինք ալ կ'ընդունի, որ Հայաստանի առաջին տպարանի գործունէութիւնը հայ բանասիրութեան մէջ անհրաժեշտ ուշադրութեամբ չէ ուսումնասիրուած: «Այն դէպքում, - կը գրէ ան, - երբ Հայաստանից հազարաւոր կիլոմետրեր հեռու գտնուող վենետիկի, Մարսէլի, Պետերբուրգի եւ այլ քաղաքների հայկական տպարանների գործունէութիւնը լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ է դարձել, Էջմիածնի տպարանի աշխատանքը շատ կողմերով մնացել է չլուսարանուած»²¹:

Եզրակացութիւնը նոյնն է. Էջմիածնի տպարանի հիմնադրումէն ի վեր, կամ ալ Մայր Աթոռի տպարանի առաջին հրատարակութենէն ի վեր անցած է 222 տարի, եւ տակաւին շփոթը կը գոյատեւէ: Ճիշդ է որ, եւ ինչպէս տեսնուեցաւ, Էջմիածնի տպարանէն լոյս ընծայուած առաջին գիրքը այլեւս կը համարուի Զբօսարան Հոգեւորը, սակայն եւ այնպէս, մատենագիտական հրատարակութիւններու մէջ միշտ ալ կը լիշատակուին անգոյ Սաղմոսարանը (1771) եւ Սիմէոն Երեւանցիի Տաղարանը (1772 կամ 1773):

Էջմիածնի տպարանէն մեզի հասած երկրորդ գիրքն է Սիմէոն

Երեւանցիի կազմած ու հրատարակած Տօնացոյցը, որ թէեւ կը կրէ 1774 թուականը, սակայն տպուած է 1775-ին, եւ կը բաղկանայ 564 էջերէ եւ համեմատաբար աւելի յաջող տպագրութիւն մըն է: Այս Տօնացոյցէն տարբեր մատենադարաններու եւ անհատներու մօտ բազմաթիւ օրինակներ կան²²:

Սիմէոն Երեւանցին շատ կարեւոր նկատած է Տօնացոյցին հրատարակութիւնը, քանի որ ան կը հետապնդէր եկեղեցական եւ հայրենասիրական նպատակ: «... Այդ Տօնացոյցի գործածութեամբը պէտք է հայերի միջից վերանար կաթողիկոսների տպած եւ հայոց եկեղեցու տօները աղաւաղած Տօնացոյցների գործածութիւնը եւ երկրորդ՝ Սիմէոն կաթողիկոսը հրաւիրում է զգուշանալ ոչ այնքան այլադաւան օտարազգի քրիստոնեաներից, որքան աւելի պէտք է զգուշանալ հենց հայերից, որոնք իրենց եկեղեցին թողած՝ օտար դաւանութեանց են դիմել...», կը գրէ Ալեքսանդր Երիցեան²³:

Տօնացոյցի աւարտին երկու կարեւոր մասեր կան: Առաջինը՝ «Վերջաբանութիւն Տօնացոյցիս, եւ իբրու կտակ արարողի սորին առ մերազնեայս» (էջ 544-556), իսկ երկրորդը՝ «Թիշատակարան» (էջ 560-564): Թիշատակարանները, ձեռագիր մատենաներու թէ հնատիպ գիրքերու աւարտին, շատ կարեւոր սկզբնաղբիւրներ են: Սակայն Սիմէոն Երեւանցիի Տօնացոյցին պարագային, նոյնքան եւ աւելի կարեւոր է «Վերջաբանութիւն»ը: Հայ բանասէրները ընդհանրապէս, բացի մէկէն, միշտ Տօնացոյցի «Թիշատակարան»ն է որ օգտագործած են կամ մէջբերած²⁴:

Հայ բանասէրներուն մէջ բացառութիւն կը կազմէ Արտակ եպս. Սմբատեանց, որ իր աշխատասիրութեան մէջ կ'օգտուի Տօնացոյցի «Վերջաբանութիւն»էն եւ կը կատարէ մէջբերումներ նաեւ²⁵:

Այս վերջաբանին մէջ, Սիմէոն Երեւանցին էջմիածնի տպարանին մասին կը հաղորդէ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ, թէ ինչպիսի դժուարութիւններ կրած է ինք եւ թէ ինչպէս հետըզհետէ կը զարգանայ ու կը ծաւալի այնտեղ տպագրութեան արուեստը: Ան, ի միջի այլոց, կը գրէ. «Ահա հինգ ամ²⁶ է, յորս աշխատիմք եւ տքնիմք զի զարհեստս զայս ի ձեռն բերցուք եւ հաստատեսցուք ի սուրբ Աթոռոջս, զոր եւ հաստատեցաք իսկ Աստուծով: Թորում տպեցաք նախապէս զքանի հատ Սաղմոս, որ զտհասութիւնս շատ ունէր նկատմամբ տպեցմանն: Երկրորդապէս տպեցաք զփոքրիկ Գիրքն Աղօթից եւ եւս փորձելոյ աղագաւ զպարագայս գործոյս, որ թէպէտ հասուն էր քան զՍաղմոսն, սակայն եւ եւս ունէր զտհասութիւն ոմանս՝ որքան առ գործս այս: Ապա

երրորդապէս տպեցաք զՏօնացոյցս զայս, որ Աստուծով քան զնոսա հասուն է եւ կատարեալ»²⁷:

Սիմէոն Երեւանցի յստակօրէն կը յայտնէ, վերելի մէջբերումին մէջ, թէ նախ տպած է քանի մը Սաղմոս, եւ ոչ թէ Սաղմոսարան: Այսինքն՝ առանձին գիրքով Սաղմոսարանի հարց չի յարուցաներ ան: Ուրեմն, կրնանք հաստատել, թէ Սաղմոսարան անունով գիրքի հարց չկայ երբեք: Երկրորդ հրատարակութիւնը, զոր Սիմէոն Երեւանցի իր նորաստեղծ տպարանին միջոցով կատարած է, Գիրք Աղօթից Որ Կոչի Զքօսարան Հոգեւոր իր փոքրածաւալ գրքոյկն է: Երրորդը՝ Տօնացոյցը: Ոչ մէկ խօսք Տաղարանի մասին, որ ըստ հոլթեան երբեք գոյութիւն չէ ունեցած:

Գիրք Աղօթիցէն կամ Զքօսարան Հոգեւորէն առաջ եւ անոր հրատարակութենէն ետք, մինչեւ Տօնացոյցի հրատարակութիւնը եթէ ուրիշ գիրք մը հրատարակած ըլլար, Տօնացոյցի իր «Վերջաբանութիւն»ին մէջ Սիմէոն Երեւանցին վստահօրէն պիտի լիշատակէր նաեւ այդ պարագան: Եթէ չէ լիշատակած, կը նշանակէ թէ այդ երկու հրատարակութիւններուն՝ Զքօսարան Հոգեւորին ու Տօնացոյցին միջեւ ուրիշը՝ երրորդ մը չէ եղած:

Սիմէոն Երեւանցին Գրիգոր Միքայէլեան-Չաքիկեան հնդկաբնակ բարերարին յղած կոնդակի մը մէջ կը յայտնէ հետեւեալը. «Յառաջագոյն զփոքրիկ գրքոյկ մի աղօթից յօրինեալ էի, զի նորաքանդակ գրով տպեցաք եւ ... յղեցաք ի նմանէ վասն սիրելւոյդ ...: Իսկ յայսմ թուովն նոյն Տաղարանն զոր յառաջ տպեալ էաք, այժմ եւս նոյն աղօթից գիրն քո գրովն վերստին տպել ետուք ...»²⁸:

Այս մէջբերումը կատարելէ ետք, Արտակ եպս. Սմբատեանց կ'եզրակացնէ, թէ «Սիմէոն կաթողիկոսը ... ստացել էր նաեւ նոր տառեր նաեւ Գրիգոր աղայից, որով երկրորդ անգամ տպագրել է տալիս Զքօսարան հոգեւոր աղօթագիրքը»²⁹:

Սիմէոն կաթողիկոսի կոնդակը արդարեւ կրնայ չփոթ յառաջացնել միտքերու մէջ: Մանաւանդ Տօնացոյցի «Վերջաբանութիւն»ին մէջ յստակօրէն մատնանշուածներէն ետք: Սակայն, այդ մէկն ալ ունի իր բացատրութիւնն ու յստակացումը, որոնք կը տրուին նոյնինքն Սիմէոն կաթողիկոսի կողմէ:

Երեւանի Մատենադարանին ու Պետական Հանրային Գրադարանին (Ալ. Միասնիկեան) մէջ պահպանուող Զքօսարան Հոգեւորի չորս օրինակները վերջ կը գտնեն «Յիշատակարան տետրակիս Աղօթից»ին (էջ 172-182) յաջորդող աղօթքով մը (էջ 182-183) եւ «Վասն դատարկութեան տեղւոյն» խորագրուած ոտանաւորով մը

(էջ 183-184): Գրքովին ծանօթ չորս օրինակներն ալ ունին 184 էջ:

ԶԲՕՍԱՐԱՆԻ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

Զքօսարան Հոգեւորի ցարդ ծանօթ օրինակները, ինչպէս նըշուեցաւ, թիւով չորս են: Վերջերս յայտնաբերուած օրինակ մը կու գայ բացառիկ հետաքրքրական նորութիւններ հայթայթել էջմիածնի առաջին տպարանին մասին: Ան կը լուսաբանէ նաեւ Զքօսարան Հոգեւորի հետ առընչուած թնճուկը: Այս նորագիւտ հինգերորդ օրինակին առաջին չորս էջերը, ինչպէս նաեւ ներքին բազմաթիւ էջեր կը պակսին, շատ հաւանաբար երկար ժամանակի վրայ կատարուած պատահողութիւններով, որոնք հաշմած են այս թանկարժէք հրատարակութիւնը: Սակայն գրքովին մնացած էջերն անգամ բաւարար լոյս կը սփռեն ու կը կատարեն յայտնութիւն:

Ինչպէս նշուեցաւ, ծանօթ չորս օրինակները վերջ կը գտնեն 184-րդ էջով: Այդ վերջին էջին աւարտին գլխագիր «ՎԵՐՁ» մը զետեղուած է եւ հանդիպակաց առանց էջաթիւի երեսը ոչ մէկ արձանագրութիւն ունի, պարապ է: Մինչդեռ նորագիւտ Զքօսարան Հոգեւորի 184-րդ էջին կը հետեւին այլ էջեր՝ էջ 185-էն մինչեւ 192: Դժբախտաբար, սակայն, անոպայ ձեռքեր այս մասէն ալ փրցուցած են 187-էն մինչեւ 190-րդ էջերը: 191-րդ եւ 192-րդ էջերը աղօթքի նուիրուած ոտանաւորի մը շարունակութիւնն են: Իսկ 185-րդ էջը, որ խորագրուած է «Առ ազդեցութիւն ինչ սակաւութիւն վասն վերատպեցման գրքոյս», փաստօրէն լաւելուածական երկրորդ լիշատակարան մըն է, ուր կը հանդիպինք հետաքրքրական նոր տուեալներու:

Իր բացառիկ շահեկանութեան եւ կարեւորութեան համար, այստեղ կը մէջբերուի այդ գոյգ էջերուն վրայ գտնուող ամբողջ հատուածը:

Առ ազդեցութիւն ինչ սակաւութիւն
վ[ա]յ[ւ]ն վերատպեցման Գրքոյս:

Գիտաստի՛ր եւ զայս՝ սիրելի ընթերցող: զի Գիրքս այս՝ ըս[տ] մասին, ա[ստուծո]՛յ ի սկիզբէն մինչեւ դ տետրն, եւ ի կդ համ[ա]յրն երկիցս աճ[ա]ւ տպեցաւ հրամանաւ հեղինակի սորին Ս[յ]ր[ա]յ-զ[ա]յն Հայր[ա]յեւոյս մերոյ վ[ա]յ[ւ]ն երկու պատճ[ա]յ[ւ]ն:

Նախ՝ զի ո[ր]յալ[է]ս ասացաւ ի չիշատակարանոցն, թէ՛ արհեստս այս՝ նոր եւ դե՛ռ մոծ[ա]ի ի ս[ու]րբ Աթոռս շնորհօքն ա[ստուծո]յ, թարց կատարեալ եւ վարժ ուսուցչի: Որոյ ամ[ե]նայն[] պարագայքն դեռ անհնարք են եւ անփորձք: Ն[մանա]յալ[էս] եւ ամ[ե]նայն[] գործավարքն սորին, անկիրթք են եւ անհմուտք, եւ չտեսն[ա]լ երբէք: Եւ գիրքս այս եւս գոյով առաջնատիպ եւ վաղահաս պտուղ նորոգ գործարանիս, վ[ա]յս[նորո]յ ունեցաւ ըս[տ] մեծի մասին զտիսառ[թ]ի[ն]ս՝ որքան առ տպեցումն: Երկ[րոր]դ՝ զի ի տպիլն գրքոյս, Ս[ր]բ[ա]յալ[ն] Հայր[ա]յալ[ետ]իս մեր նոր ի նորոյ շարադրէր զբանն՝ մասն մասն, եւ տայր շարողացն ի շարել անմիջոց: Եւ ո[ր]յալ[է]ս օրէն է բանահիւսից՝ որք ի շարադրելն զբան ինչ, յետոյ վերագնմամբ որոճան զշարադր-

Այստեղ կանգ կ'առնէ 186-րդ էջի գրութիւնը, երբ կը շարունակուի բացայայտումը կարեւոր տեղեկութիւններու:

Ամէն պարագայի, այս երկու էջերուն մէջ տրուած ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւնները, գումարած նախապէս եւ ալ առիթներով հրապարակուած նիւթերու, կ'ամբողջացնեն Զրօսարան Հոգեւոր հատորի հրատարակութեան առնչուած թերի, պակասաւոր տեղեկութիւնները եւ կը համալրեն սպիտակ էջերը, մէկանգամ ընդմիջտ յստակացնելով բազմաթիւ անորոշ հարցեր: Զրօսարան Հոգեւորի նորագիւտ օրինակէն մեզի փոխանցուած նոր տեղեկութիւններուն եւ մանրամասնութիւններուն վրայ, կարելի կը դառնայ վերջնականապէս հաստատել հետեւեալ պարագաները:

1. Սիմէոն Երեւանցի, հիմնադիրը հայրենի հողին վրայ հաստատուած առաջին տպարանին, եւ հեղինակն ու հրատարակիչը Գիրք Աղօթից Որ Կոչի Զրօսարան Հոգեւոր փոքրածաւալ գրքոյկին, անգամ մը եւս կը հաստատէ. «... գիրքս այս առաջնատիպ եւ վաղահաս պտուղ նորոգ գործարանիս»:

2. Զանազան աղբիւրներու Զրօսարան Հոգեւորէն առաջ չիշատակած Սաղմոսարանը գոյութիւն չէ ունեցած բնաւ, եւ ինչպէս Տօնացոյցին մէջ կը լիչուի, խօսքը կը վերաբերի քանի մը անջատ Սաղմոսներու եւ ոչ թէ գրքոյկի:

3. 1772 թուականին կամ յաջորդ տարին՝ 1773-ին Զրօսարան Հոգեւորը երկրորդ անգամ չէ տպագրուած, ինչպէս կ'ուզէ հաւատալ եւ հաստատել Արտակ եպս. Մմբատեանցը: Եղածը կարգ մը էջերու եւ պրակներու «գեղազիտական գործողութիւն» մըն է, հակառակ Սիմէոն Երեւանցիի էջ 185-ին վրայ չիշած «վերատպեց-

ման գրքոյս» բացատրութեան:

Սիմէոն Երեւանցին շատ յստակ է այս ուղղութեամբ: Իրենց վատորակ եւ անգոհացուցիչ վիճակին պատճառով փճացուած են գրքոյկին առաջին չորս պրակները կամ առաջին 64 էջերը:

Այստեղ հարկ է նշել, թէ 64-րդ էջէն ալ անդին, զոր օրինակ, 68-րդ եւ 69-րդ էջերուն մէջ ալ փոփոխութիւններ կան, թէեւ աննշան: 69-րդ էջին վրայ գտնուող Ե զարգագիրը ամբողջութեամբ տարբեր է հին ու նորագիւտ օրինակներուն մէջ: Նաեւ կարգ մը տողեր, լատկապէս տողադարձի պարագային, խախտած են, իսկ նորագիւտ օրինակին 69-րդ էջին վերջին երկու բառերը անցած են 70-րդ էջ: Ընդհանրապէս մնացածը, մասնաւանդ գրքոյկին վերջին մասերը, մինչեւ 184-րդ էջ, ներառեալ «Յիշատակարան»ը, լար եւ նման են:

Ասիկա կը նշանակէ թէ փոփոխութեան ենթարկուած մասերը չորս պրակէ կամ 64 էջէ աւելի են:

4. Վերջնականապէս կը հաստատուի, թէ վատորակ, անյաջող հրատարակութեան համար անհետացուած կամ փճացուած Սաղմոսարանի եւ Տաղարանի շփոթը կ'անհետանայ: Հագիւ հրատարակուած եւ քիչ թիւով բաժնուած՝ Զքօսարան Հոգեւորի առաջին պրակներն են որ փճացուած են եւ փոխարինուած նորերով:

Հիմնուելով ուրեմն այս նորագոյն տուեալներուն վրայ, վերջնականապէս կը յստականայ, թէ Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսի հայրենի հողին վրայ 1771 թուականին հաստատած առաջին տպարանը՝ Մալր Աթոռ Էջմիածնի մէջ, իր երախայրիքը հրատարակած է 1772 թուականին որ հիմնադիր հայրապետին Գիրք Աղօթից Որ Կոչի Զքօսարան Հոգեւոր փոքրածաւալ գրքոյկն է, եւ որ մասնակի «վերատպութեան», աւելի ճիշդ՝ վերախմբագրման ենթարկուած է նոյնինքն հեղինակին կողմէ: Երկրորդ գիրքը, նոյն տպարանէն լոյս տեսած 1775-ին (թէեւ կը կրէ 1774 թուականը), կրկին Սիմէոն Երեւանցիի պատրաստած Տօնացոյցն է: Այս երկուքին միջեւ ինկած ժամանակաշրջանին, Սիմէոն կաթողիկոս հետամտած է բարելաւելու տպարանին հիմքերը, նոր ու գեղեցիկ տպատառերու եւ սարքաւորումներու ապահովումով, որպէսզի, առաջին հերթին հնարաւոր դառնայ հրատարակութիւնը հաստատիոր Տօնացոյցին, որուն մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր լուսաբնակ հայրապետը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ *Էջմիածին* ամսագիր, ԻԸ. տարի, 1972 Դեկտեմբեր, էջ 4: Վազգեն Ա. կաթողիկոսի կոնդակը կը կրէ 28 Յունուար 1972 թուականը:
2. Սամուէլ Պետրոսեան (կազմեց), "Յիշատակարաններ Մայր Աթոռի Տպարանից հրատարակուած հնատիպ գրքերի (1771-1850)", *Էջմիածին*, Լ. տարի, 1973 Յունուար, էջ [41]:
3. Ա. Հատիտեան, "Սիմէոն Երեւանցի (1710-1780)", *Էջմիածին*, ԻԸ. տարի, 1972 Դեկտեմբեր, էջ 22:
4. Արտակ եպս. Սմբատեանցի այս ուսումնասիրութիւնը, որ պատրաստուած է 1934 թուականին, լոյս ընծայուած է *Էջմիածին* ամսագրի 1972ի Ապրիլէն Դեկտեմբեր երկարող համարներուն մէջ (Ապրիլ, էջ 24-39, Մայիս, էջ 27-42, Յունիս, էջ 38-53, Յուլիս, էջ 37-52, Օգոստոս, էջ 3-18, Սեպտեմբեր, էջ 29-44, Հոկտեմբեր, էջ 54-71, Նոյեմբեր, էջ 42-57, Դեկտեմբեր, էջ 42-55): Հեղինակին կողմէ ան ձօնուած է հայկական տպագրութեան 400-ամեակին (1512-1912) եւ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեակին (435-1935): Ուսումնասիրութիւնը հրատարակութեան պատրաստած եւ խմբագրած են՝ Սուրեն Քոլանջեանն ու Արթուր Հատիտեանը: "Սոյն աշխատասիրութեան երկրորդ մասը, որը կրում է "Գրացուցակ Էջմիածնի տպարանից լոյս տեսած գործերի" առաջիկայում հրատարակուելու է *Էջմիածին* ամսագրի էջերում, անհրաժշտ լաւելումներով հանդերձ" (*Էջմիածին*, ԻԸ. տարի, 1972 Ապրիլ, էջ 22), կը խոստանան հրատարակիչ-խմբագիրները: Սակայն յաջորդ տարիներուն այդ խոստումը չ'իրագործուիր: Սմբատեանցի ճշտող ուսումնասիրութեան ձեռագիրը կը գտնուի Երեւանի Մատենադարանին մէջ:
5. Մատենագիտական այս հատորը, քառորդ դարու պրպտումներէ, ուսումնասիրութիւններէ եւ ստուգումներէ ետք, հրատարակուեցաւ 1988 թուականին (Երեւան, ԾԱ+864 երկսիւնակ էջ): Հեղինակներն են՝ Նինէլ Ա. Ոսկանեան, Քնարիկ Ա. Կորկոտեան, Անթառամ Մ. Սաւալեան: Յառաջանք՝ Ն. Ա. Ոսկանեանի, խմբագրութեամբ՝ Ռ. Ա. Իշխանեանի:
6. Նոյն, էջ 479ա:
7. Նոյն, էջ 487ա-489ա:
8. Նոյն, էջ 489ա:
9. Սիմէոն Երեւանցիի *Ջրօսարան*էն երկու օրինակ կը գտնուի Երեւանի Հանրային Գրադարանին (նախկին՝ Ալ. Միսնիկեան) մէջ 1031 եւ 1032 համարներով եւ երկու օրինակ՝ Մատենադարանին մէջ, 1495 եւ 1695 համարներով: Միայն *Ջրօսարան*ն է որ նկարագրուած է de visu, իսկ միւս երկուքին պարագային՝ անոնց "նկարագրութիւնը կատարուած է ըստ մատենագիտական աղբիւրի, բայց գրքի գոյութիւնը կամ նկարագրութեան ճշդութիւնը կասկածելի են", կը ճշեմ *Հայ Գիրքը 1512-1800 Թուականներին* մատենագիտական հատորի հեղինակները:

10. Հատորին տիտղոսաթերթին վրայ արձանագրուած է *Ջամբո*, Գիրք, Որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոց Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ Սիմէօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ Կաթողիկոսէ Երեւանցոյ: ... Ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1873: Կը բաղկանայ 304 էջէ:
11. *Ջամբո*, էջ 33-44:
12. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, Գիրք Գ., Թիֆլիս, 1894, էջ ԺՀԲ:
13. *Ջամբո*, էջ 43-44:
14. Կարգ մը աղբիրներ կու տան հետեւեալ շարքը. *Սաղմոսարան, Տաղարան, Զբօսարան*: Ուրիշներ՝ *Սաղմոսարան, Զբօսարան, Տաղարան*:
15. [Թէոդիկ], *Տիպ ու Տառ*, Կ.Պոլիս, 1912 [1913], էջ 177:
16. Գարեգին Լեւոնեան, *Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը*, Երեւան, 1958, էջ 149-150:
17. Ռ. Ա. Իշխանեան, *Հայ Գիրքը 1512-1920*, Երեւան, 1981, էջ 94:
18. *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Երեւան, 1972, հտ. Դ., էջ 623: Նմանումութիւնը Ռաֆայէլ Իշխանեանէն եւ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* հատորէն կատարուած մէջբերումներուն՝ բացայայտ է: Պատճառը այն է, որ հատորին հայկական տպագրութեան բաժինին հեղինակն ալ կրկին Իշխանեանն է:
19. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Երեւան, 1978, հտ. 4, էջ 75:
20. Ծ. Ծահնագարեան, "Էջեր Հայաստանի Առաջին Տպարանի Պատմութիւնից", *Էջմիածին*, ԻԸ. տարի, 1972 Դեկտեմբեր, էջ 67: Թէեւ ճշդելու է որ Պետական հանրային Գրադարանի (Ալ. Միսանիկեան) մէջ կան երկու օրինակներ 1031 եւ 1032 համարներով:
21. Նոյն, էջ 68:
22. Երեւանի Մատենադարանը առանձինն 7 օրինակ ունի Սիմէոն Երեւանցիի *Տօնացոյց*էն, իսկ Պետական Հանրային Գրադարանը՝ 6 օրինակ:
23. Ալեքսանդր Երիցեան, *Պատմական Տեսութիւն Հայ Տպագրութեան*, Տիֆլիս, 1879, էջ 25:
24. Նոյնը կատարած են նաեւ խմբագիր-հեղինակները *Հայ Գիրքը 1512-1800 Թուականներին* հատորին, որուն 497բ եւ 498ա էջերուն մէջ արտատպուած է միայն "Յիշատակարան"ը:
25. Տես, *Էջմիածին*, ԻԸ. տարի, 1972 Յուլիս, էջ 37-52: Նկատի ունենալով որ տրամադրութեանս տակ չունեցայ Սիմէոն Երեւանցիի *Տօնացոյց*ը, մէջբերումներու պարագային օգտուեցայ Արտակ եպս. Սմբատեանցի կատարածներէն:
26. 1774 թուականի հրատարակութիւն եղող *Տօնացոյց*ին մէջ երբ Սիմէոն Երեւանցի կը գրէ "հինգ ամ"ի մասին, նկատի ունի 1769էն ի վեր Էջմիածնի մէջ ձեռնարկած իր աշխատանքին՝ տպարան հիմնելու համար:
27. Արտակ եպս. Սմբատեանց, *Աշխ. Էջմիածին*, 1972 Յուլիս, էջ 42:

28. Տես՝ Էջմիածին, ԻԸ. տարի, 1972 Յունիս, էջ 51:
29. Նույն:

NEW EVIDENCES ON THE FIRST PRINTING PRESS IN ARMENIA AND ITS FIRST PUBLICATIONS

(SUMMARY)

JIRAIR TANIELIAN

Though the Armenian nation was of the first who recognized the utility of the printing facilities and published its first book at Venice in 1512, just some sixty years after the discovery of the German Güttemberg, the first Armenian printing press in Armenia Proper was founded in 1771. It was this printing press founded by His Holiness Simeon of Yerevan, the Armenian Catholicos at Echmiadzin. Soon after, in 1776, the printing press was followed with the founding of the first Armenian paper factory in the same place.

According to the existing various sources, colophons and chronicles, the first books published at this newly founded printing-press were the *Saghmossaran* (the Psalter), the *Girk Aghotitz Vor Kochi Zbossaran Hogeavor* (the Prayer-book called Spiritual Diversion), and the *Tagharan* (Hymn-book). The sundry information at hand put together reveal that the *Saghmossaran* was published in 1771 and soon after destroyed because of the bad printing and lack of the art of the new discovery. The next two were published next year. Of these three remain just four samples, those of the *Girk Aghotitz*.

The article examines the various evidences, testimonies and allegations about the facts bearing on the publication of these books, and finds that there exist certain anomalies in the given and attestations of both late-medieval and modern sources and scholars. It is thus that the author of the article in his research comes across to a fifth copy of the *Girk Aghotitz*, which instead of ending on page 184, as did the other four copies, ends on page 192, though it is true that some pages at the end are torn away from this copy. The torn-away pages contain those covered with 187-190, thus amputating the entity of the *Girk Aghotitz*. In the remaining pages of 184-192, one finds sections of a colophon and a couplet of poem of prayer. It is this colophon which is of prime importance to solve and put aright the existing anomaly about the first published book in Armenia Proper. In reality, it clarifies the fact that the first few pages published at the newly founding printing press were just a few psalms, which later writers and authors called *Saghmossaran* (the Psaltry). These few pages were destroyed because they were

not to the standard of the art of printing. Moreover, there never existed a book or booklet called *Tagharan*. In word *Tagharan* means prayer-book in Armenian, and it was the name given to *Girk Aghotitz*. This latter was published just once, in 1772, and never had a second publication. Just the opposite, when the work of printing started and the first 64 pages were printed, they were found unsatisfactory and were destroyed. Soon after they were reset and were printed once more. The next book, the *Tonatzouytz* (the Almanac) was published three years later, in 1775; in the meantime the founder of the first printing-press in Armenia Proper dedicated himself to the completion of the necessities, tools and forms, sets and various needs of both the printing press and the paper factory, both of which served the Armenian nation till December 17, 1920, when a Soviet decree put an end to that service. It was only in 1961 that through the endeavor and hard work of Vazgen I, the Catholicos of Echmiadzin, the printing press began its work once more.

